

Mirator 1/22 (2022)

eISSN 1457-2362

Glossa ry - Keskiajan tutkimuksen seura / Sällskapet för medeltidsforskning /

Society for Medieval studies in Finland

<https://journal.fi/mirator>

CC BY-NC-ND 4.0

Kirja-arvio / A book review

Miikka Tamminen

Keskiajan hirviöt

Helsinki: Gaudeamus, 2021. (Lauri Ockenström)

Lauri Ockenström

Jyväskylän yliopisto / Jyväskylä University

lauri.ockenstrom@jyu.fi

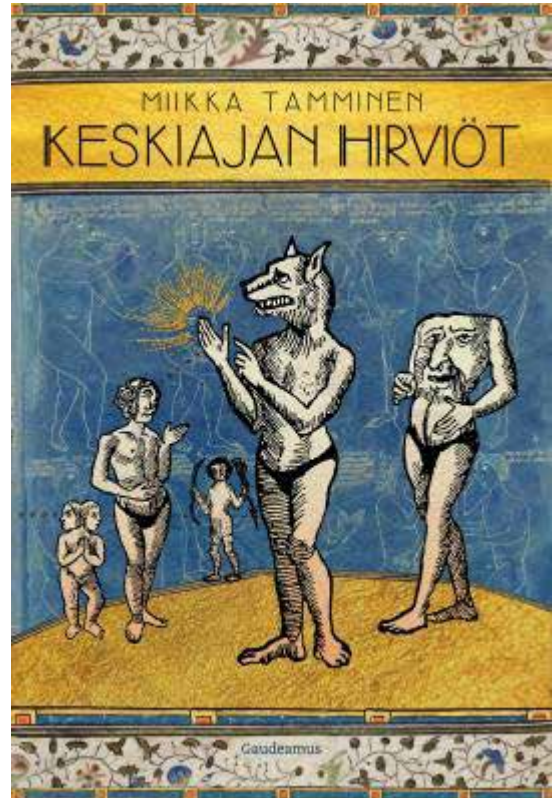
 ORCID: 0000-0002-5012-3100

To cite this book-review: Lauri Ockenström, “Kirja-arvio: Keskiajan hirviöt, Miikka Tamminen”, *Mirator* 1/22 (2022), 72–75.

Miikka Tamminen Keskiajan hirviöt

Helsinki: Gaudeamus, 2021. 262 s.

Keskiajalla käsitys luomakunnasta oli laaja, ja monia hirviöhahmoja, antiikin taruhahmoja ja epätavallisia ihmisrotuja kuten koirankuonolaisia pidettiin todellisina tai vähintään mahdollisina. Akateeminen historiantutkimus suhtautui pitkään varsin vähättelevästi mielikuvituksellisia hirviöitä esittelevään kirjallisuuteen, joka leimattiin osoitukseksi keskiajalle tyypillisestä taikauskosta ja oppimattomuudesta. Aihepiirin tutkimus kehittyi aluksi taidehistorian alalla, missä Rudolf Wittkowerin tutkimukset 1930–50-luvuilla¹ sekä John Block Friedmanin *The Monstrous Races in Medieval Art and Thought* (1981) olivat urauurtavia teoksia. 1900-luvun lopulla keskiajan hirviöiden tutkimus vilkastui myös muilla aloilla. Kiinnostuksen kohteena ovat olleet etenkin bestiarit, joiden välittämän eläinkäsityksen tutkimuksessa on hyödynnetty uusia lähestymistapoja esimerkiksi sukupuolentutkimuksen alalta. Fokukseen ovat nousseet myös 1200-luvulta alkaen yleistyneet, seurakuntien valistukseen tarkoitettut didaktisluontoiset *exemplum*-tekstit, joissa eläimille, taruolennoille ja ihmistyypeille annettiin symbolisia merkityksiä (useimmiten negatiivisia, olihan tarinoiden tarkoitus toimia varoittavina esimerkkeinä). Varsinkin eläin- ja taruolentokuvastojen tutkimus on säilynyt vilkkaana myös taidehistoriassa.

Miikka Tamminen *Keskiajan hirviöt* on ensimmäinen suomenkielinen aiheeseen keskittyvä tietokirja. Kyseessä on tiivis mutta suhteellisen kattava suurelle yleisölle suunnattu tiedettä popularisoiva teos, joka uutuusarvonsa vuoksi ansaitsee tulla arvioituksi myös tiedelehdessä. Teos jakautuu viiteen temaattiseen päälukuun. Ensimmäinen luku käsittelee hirviöiden alkuperää koskeneita keskiaikaisia käsityksiä. Toinen luku esittelee hirviöiden ulkoasua ja elintapoja. Kolme viimeistä päälukua käsittelevät hirviöteemaa uskonnon, politiikan ja tieteen yhteydessä.

Teoksen hirviönäkemyks on inklusiivinen: mukaan on otettu suuri joukko enemmän tai vähemmän epätavallisia ihmis- ja eläinlajeja, ja hieman yllättäen myös kasveja ja kiviä. Eniten painottuvat luonnonvastaiset ja poikkeukselliset tyypit: eri lajien sekasikiöt, ihmisen ja eläimen hybridit sekä erikoiset ihmislaajat, joilta esimerkiksi puuttui jäseniä, joilla oli liikaa jäseniä, tai joiden jäsenet olivat

¹ Wittkowerin keskeiset "hirviötutkimukset" on koottu teokseen Rudolf Wittkower, *Allegory and the Migration of Symbols*, London: Thames and Hudson 1977.

epätavallisessa järjestyksessä. Mukaan on tosin mahtunut myös vähemmän hirviömäisiä tapauksia. Tulkinallisesti teoksessa painotetaan hirviökäsityksiin liittyvää epämääräisyyttä: epäsuhtaiset ja ristisiittoiset olennot eivät sopineet tavanomaisiin kategorioihin, ne olivat anomalioita ja irratio-naalisia uhkakuvia muutoin harmonisessa luomakunnassa. Hirviöhahmojen perinnettä voikin pitää tapana käsitteellistää tuntematonta ja käsitellä sen aiheuttamia uhkia. Tältä osin Tamminen seuraa Aby Warburgiin palautuvaa tulkintaperinnettä, jossa hirviöhahmojen synty liitetään primitiiviseen tapaan antaa vaarallisille ilmiöille näkyvä hahmo.²

Teoksen alkupuolella Tamminen tarkastelee hirviöiksi nimettyjä olio- ja eliötyyppejä keskiajan kristillisen maailmanselityksen kontekstissa, jossa hirviörotujen synty yhdistettiin Raamattuun pohjautuvaan maailmanhistoriaan. Kirkkoisä Augustinus näki kaikki kirjallisuudessa esiintyneet mielikuvitukselliset ihmisrodut Aatamin jälkeläisinä ja osana Jumalan suunnitelmallista luomistyötä. Hirviöt tulkittiin luomistyön kiertoon kasvaneeksi sivuhaaraksi. Kristillisessä debatissa eri eläin- ja ihmisrodut tyypillisesti moralisoitiin: hirviömäisyys voitiin nähdä Jumalan rangaistuksena tai muuna osoituksena synnistä. Etenkin päättömyys tai monipäisyys olivat selviä merkkejä sekasorrosta ja epäjärjestyksestä. Myös ihmisen ja eläimen hybridit (jotka olivat useimmiten antiikista lainattuja taruhahmoja) liitettiin tyypillisesti paheisiin. Samoin sukupuolittuneesti kuvatut naispuoliset hirviöhahmot (joiden kohdalla keskiajan kulttuurin misogyyyninen segmentti liitti paheen ja synnin nimenomaan sukupuoleen) ja ihmerodut kuvattiin usein seksuaalisoidusti ja nähtiin vaaran merkkeinä.

Keskiajan hirviöiden kolmas pääluku (Hirviöt ja uskonto) käsittelee esimerkiksi sekasikiöihin liitettyjä ennustuksia ja eri lajien asemaa kristillisessä maailmanjärjestyksessä. Keskiajalla käytiin vakavia teologisia keskusteluja maapallon vastakkaisella puolella elävien antipodien olemassaolosta ja pohdittiin, oliko koirankuonolaisilla rationaalinen sielu ja tulisiko niiden näin ollen kuulua lähetystyön piiriin. Tämän suhteen myös kirkon piirissä esiintyi varsin avarakatseisia ja suhteellisuudentajua osoittaneita kantoja, jotka painottivat ymmärtävää suhtautumista muita rotuja kohtaan. Teos toimiikin hyvänä muistutuksena keskiajalla vallinneiden näkemysten moninaisuudesta ja siitä, että myös keskiajalla esiintyi humaania suvaitsevaisuutta.

Neljäs luku käsittelee pappiskuningas Johanneksen legenda ja erkaneer kirjan pääteemasta muita lukuja etäämmälle. Päätösluku (Hirviöt ja tiede) sijoittaa hirviökäsitykset keskiajan oppineen keskustelun kontekstiin. Tammisen mukaan hirviörodut voitiin nähdä hypoteesina siitä, mikä saattoi olla mahdollista Jumalan luomassa moneudessa. Esimerkiksi kartografiassa hirviörodut sijoitettiin karttojen äärilaidoille, etäälle tunnetusta maailmasta. Hirviöhahmot olivat osa kaukomaihin liitettyjä, mielikuvitusta kutkuttavia legendoja, joissa tarut ja todellisuus tietoisestikin yhtyivät. Samalla ne olivat maailman mahdollisuuksien kuvitusta. Kaukomatkailun lisääntyessä antiikin kirjallisuuden välittämiä tietoja verrattiin väistämättä havaintoihin, ja toisaalta havaittua pyrittiin tulkitsemaan hirviökäsitysten valossa, kuten jo Wittkower aikanaan esitti. *Keskiajan hirviöt* tuokin ansiokkaasti esiin myös uudelle ajalle ulottuneen jatkumon: ”hirviöperinne” ei päättynyt renessanssiin, vaan jatkui elinvoimaisena vielä 1500–1600-luvuilla. Uuteen maailmaan ja Kaukoitään suunnanneet löytöretkeilijät tulkitsivat näkemiään eläinlajeja ja ihmisheimoja antiikista periyty-

² Petri Vuojala, *Pathosformel: Aby Warburg ja avain tunteiden taidehistoriaan*, Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 1997, 77–79.

vän, hirviöitä ja ihmeotuksia sisältävät maailmankuvan pohjalta, minkä seurauksena Kolumbuskin kohtasi Uudessa maailmassa ”seireenejä”.

Keskiajan hirviöt on monimuotoinen ja rikas kaleidoskooppi keskiajan käsityksiin luonnosta, ihmisestä ja yhteiskunnasta. Mukaan on valittu suuri määrä teemoja, ja hetkittäin teos hukkuu aineistonsa runsauteen: kaikkia aiheita ei ehditä käsitellä tarkemmin, ja monet mielenkiintoiset ja keskeiset hirviöhahmot tai kokonaiset kulttuurihistorialliset perinteet sivuutetaan muutamalla virkkeellä. Siksi onkin hieman ihmeteltävää, että teokseen on valittu runsaasti sisältöä, joka ei varsinaisesti liity hirviöihin. Voisi hyvin kyseenalaistaa, onko viisaudestaan kuuluisia brahmaaneja ja gymnosofisteja (jotka olivat fyysisesti normaaleja ihmisiä) järkevää käsitellä ”hirviöinä”. Pappiskuningas Johanneksen legenda, jonka yhteys hirviöteemaan on heiveröinen, saa kohtuuttomasti tilaa. Myös kivet ja kasvit vaikuttavat hieman keinotekoiselta lisäykseltä – on varsin pitkälle oletettua puhua tavallisesta kivistä ”hirviönä”, vaikka tällä uskottiinkin olevan epätavallisia ominaisuuksia. Keskiajan kivi- ja kasvioppaista olisi sen sijaan tarpeellista kirjoittaa itsenäiset tietokirjat. Valintojen taustalla on todennäköisesti ollut pyrkimys tuoda teokseen suurta yleisöä kiinnostavia näkökulmia, mutta toisaalta itse hirviöhahmoista olisi riittänyt paljon mielenkiintoista kerrottavaa, joka on nyt jäänyt teoksesta pois. Kaiken kaikkiaan teos olisi hyötynyt tarkemmasta rajaamisesta, jolloin monille nyt lyhyesti sivutuille hahmoille ja näiden kulttuurihistorialliselle kehitykselle olisi jäänyt enemmän palstatilaa.

Tutkijan näkökulmasta on myös hieman häiritsevää, että hirviöhahmojen keskeinen konteksti – keskiajan kirjallinen kulttuuri ja kirjallisuuden lajityypit – ei juuri ole teoksessa näkyvillä. Kansanperinteen peto- ja hirviöhahmoja ei *Keskiajan hirviöissä* juuri kuvata, ellei kertaalleen mainittua Grendeliä sellaiseksi lasketa; kuvatut hirviöt ovat peräisin oppineiston kirjallisuudesta, joka sai innoituksensa pääosin antiikista. Perinteen kirjalliset juuret tuodaan teoksen alussa lyhyesti esiin, mutta teemaan palataan vain ohimennen teoksen loppuosassa. Hetkin vaikuttaa siltä kuin lähteet olisi tietoisesti häivytetty: tarkan lähteen sijaan saatetaan puhua esimerkiksi ”erästä ranskalaisesta runosta”. Teosta kirjoitettaessa tai toimitettaessa on ehkä katsottu, että taustojen esille tuominen puuduttaisi niin kutsuttua suurta yleisöä, mutta haluaisin uskoa, ettei kirjallisuustyyppien esittely olisi lainkaan vähentänyt kirjan vetovoimaa. Vaikka ratkaisu on ymmärrettävissä populaarikirjoittamisen nykyvaatimusten valossa, on joka tapauksessa harmillista, että koko ilmiön ehkä olennaisin piirre jää vaillinaisesti esitellyksi. Toivon mukaan jatko-osissa lukija pääsee perehtymään myös bestiaarien, matkakirjallisuuden tai saarnojen maailmankuviin ja siihen, miten näiden lajityyppien lainalaisuudet, lähteet ja funktiot säätelivät hirviökuvauksia.

Teoksesta löytyy pieniä teknisiä kehityskohteita, joista useimmat ovat helposti korjattavissa toiseen painokseen. Kursiivin käyttö vaikuttaa vaihtelevalta, ja nimityskäytännöissä on lieviä epä johdonmukaisuuksia. Lukijalle voisi avata, mitä sijamuotoja käytetyt latinankieliset termit ovat, mistä lähteistä nimitykset ovat peräisin, mikä on latinankielisten termien suhde kreikkalaisiin lähteisiin ja mistä kielestä käännökset on viime kädessä tehty. Mukana on pieniä epätarkkuuksia ydinalueen ulkopuolella liikuttaessa: esimerkiksi antiikin ilmastovyöhyketeoriassa lauhkeiden vyöhykkeiden välissä ei sijainnut valtameri, vaan asuinkelvottoman kuuma vyöhyke.

Toisinaan teemasta toiseen siirrytään hieman yllättäen, ja muutamien kohdin teos olisi voinut hyötyä toisenlaisista rakenteellisista ratkaisuista. Tämä koskee myös kokonaisuutta: kaksi ensimmäistä

mäistä päälukua etenevät jäntevästi, mutta kolme viimeistä kärsivät lievästä koheesion puutteesta. Esimerkiksi luku neljä (Hirviöt ja politiikka) ei käsittele erityisen tarkoin hirviöitä eikä politiikkaa vaan keskittyy Johanneksen legendaan, joka kuuluu enemmän legendakirjallisuuden kuin poliittisen diskurssin piiriin. On ymmärrettävää, että popularisoinnissa ei ole haluttu rasittaa lukijaa keskiajan varsinaisilla poliittisilla teorioilla, jotka tekijä ristiretkien tutkijana tuntee varmasti hyvin, mutta saman tilan olisi voinut käyttää myös itse hirviöiden laajempaan esittelyyn. Ajatusleikkinä voi jäädä pohtimaan, olisiko kirjan voinut jakaa temaattisiin kokonaisuuksiin keskeisten lähderyhmiä kuten bestiaarien ja kaukomaista kuvaavan mirabilia-kirjallisuuden mukaan, jolloin myös kirjallinen perinne olisi piirtynyt esiin vähällä vaivalla.

Keskiajan hirviöt tarjoaa mahdollisuuden siirtyä sivupolulle pohtimaan kuinka keskiaikaa popularisoidaan ja popularisointeja vastaanotetaan. Popularisoinnit usein ylikorostavat ja liioittelevat seikkoja, joiden arvellaan resonoivan mediassa ja yleisössä. Tällöin ilmeisenä vaarana on, että ilmiötä ei esitellä omilla ehdoillaan, vaan se assimiloitetaan kulloisenkin odotushorisontin mukaiseksi. Lehdistö tarttuu mielellään juuri näihin korostuksiin ja muodostaa niitä oman kärjistetyn tulkintansa, joka voi olla täysin päinvastainen kirjoittajan alkuperäisen intention kanssa, kuten on nähty myös Tammisen kirjan tapauksessa. Keskiajan popularisointien suhteen tämä johtaa harmillisen usein siihen, että kirjoittajien oikeansuuntaisista pyrkimyksistä huolimatta lehdistö tuo julkaistut esiin tavalla, joka vain syventää pinttyneitä stereotypioita pimeästä keskiajasta. Toisekseen niin museokentällä kuin tietokirjoissakin näyttää vallitsevan trendi, ettei yleisöä rasiteta liioilla faktoilla, vaan korostetaan sen sijaan tarinallisuutta. Käytännössä ”tarinallisuus” tarkoittaa usein kiinnostavien yksityiskohtien ylikorostusta. Tällöin historiallinen taustoitus tyypistyy kurioositeettien luetteloksi, joka antaa ilmiöstä ja menneisyyden todellisuudesta vinoutuneen kuvan. Kustantajilta sopusikin toivoa entistä enemmän rohkeutta tehdä myös suuremmalle yleisölle faktapohjaista, liioittelematonta ja kärjistämätöntä tietokirjallisuutta, jossa ilmiö kuvataan tutkimuspohjaisesti ja omilla ehdoillaan, ei nykyhetken trendejä mukailten. Kun aihe on mielenkiintoinen ja kirjoittaja asiantunteva kuten Keskiajan hirviöiden tapauksessa, saattaisi tämä jopa parantaa myyntiä.

Kokonaisuudessaan *Keskiajan hirviöt* on onnistunut esikoistietokirja, jonka lievät puutteet eivät himmennä teoksen ansioita. Aiheensa puolesta teos on tärkeä päänavaus, jonka voi hyvin kuvitella houkuttelevan uusia lukijoita historian ja keskiajantutkimuksen pariin. Teos on pyrkinyt tuomaan keskiajan hirviökäsitykset tähän päivään ja kytkenyt ne perustellusti moniin tällä hetkellä keskeisiin keskusteluihin sortumatta kuitenkaan liialliseen anakronismiin tai yleisön kosiskeluun. *Keskiajan hirviöissä* on laaja ja kattava kirjallisuusluettelo, joka tarjoaa asiasta kiinnostuneille mahdollisuuden perehtyä tarkemmin alan tutkimukseen. Erityisen kunniamaininnan ansaitsevat tarkat loppuviitteet, jollaisia tieteen popularisoinneissa harvemmin näkee. Taitto on kaunis ja selkeä, ja kauttaaltaan nelivärinen kuvitus harvinaisen rikas ja viihdyttävä. (Kuvien ajoitus ja alku-perä tosin voisivat näkyä joko kuvateksteissä tai kuvaluettelossa.) *Keskiajan hirviöiden* jälkeen on hyvä jäädä odottamaan Tammisen lupaamaa tietokirjaa keskiajan yliluonnollisista olennoista ja muiden tekijöiden teoksia keskiajan eläinuskomuksista.